

Ilyés Szilárd-Zoltán

Bibó Istvánnak a magyar holokauszt kapcsán kifejtett politikaelméleti nézetei

Részigazságot tartalmaz, de mégis kikívánkozik belőlünk a következő gondolatsor: ritka az olyan írás, amelyet szerzője már a fogalmazás kezdeti szakaszában szeretne idejétmúltnak tudni. S bár a bibói életmű ismeretében tudjuk, hogy vannak ilyen írások, vagy mondhatnánk úgy is, hogy a válságirodalom műfajában alkotó szerzők számos műve ilyen, talán alig akad egy is, amelyre ez az állítás igazabb lenne, mint a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*¹ (a továbbiakban *Zsidókérdés*) című, méltán megkerülhetetlennek mondható Bibó-munkára. Igaz ugyanakkor ezen állítás ellenpárja is, nevezetesen az, hogy ezt az írást joggal szeretnénk hosszasan időtállóknak tudni. Ezt a némileg paradoxális kettősséget maga az írás tárgya generálja: a holokauszt feledhetetlen, sokszerű élménye. Szeretnénk, ha nem történt volna meg, de ha már végérvényesen együtt kell élnünk ezzel a borzalmas élménnyel, akkor szeretnénk, ha ugyan-csak végérvényesen gyökeret eresztettek volna közvélekedéseinkben annak a biztosítékai, hogy soha többé nem fog újra megtörténni. Gyakori benyomásunk, hogy Bibó István 1948-ban született írása – sajnos – nem veszítette el aktualitását, s mivel van létjogosultsága, keserűen bár, de örülnünk kell, hogy ez az írás megszületett.

A módszerről

A magyar holokauszttal kapcsolatos bibói álláspont elemzése során nem kívánunk kitérni a mű utóéletére. Ha mégis megidézünk a témában megszólaló szerzőket, akkor azért tesszük, hogy jobban megvilágíthassuk és árnyalhassuk mind a bibói nézeteket, mind az ezekkel kapcsolatos saját véleményünket. Ha mégoly lehetetlen is, kötelességünk törekedni arra, hogy az értekező próza szigorát kövessük, de kétségtelen, hogy az árnyalt problémakezelés úton-útfélen belekényszerít majd az esszé szabadabb műfajába.

Bibó konkrétan idevonatkozó nézeteinek számbavételekor nem lehet elvonatkoztatni több olyan írástól és dokumentumtól, amelyek az itt kifejtett gondolatokkal összefüggő problémák elemzését tartalmazzák. Gondoljunk csak arra, hogy a részben kirekesztő hangnemben fogant két világháború közötti alkat-diskurzus tételeire Bibó konkrétan is, utalásszerűen is reagált. Célunk megvizsgálni azt is, hogy a zsidókérdésben kialakított bibói álláspont mennyire tekinthető következetesnek; ha az ide kapcsolódó bibói nézetek változtak, akkor miben, és mik ennek a változásnak a lehetséges okai.

Elemzésünk során elsősorban a már említett *Zsidókérdés*re fogunk koncentrálni. Ez a nagy-esszé, ahogy az már a címből is kiderül, szigorú értelemben nem a magyar vészkorszak eseményeinek valamiféle precíz, tényfeltáró leírása, hanem egyfelől a magyar politikai közönségnek és a magyar társadalomnak az eseményekben betöltött szerepének a tisztázása, a közös és egyéni felelősség megállapítása, másfelől egy olyan oknyomozó munka, amely megpróbál utánajárni mind a vészkorszak közelebbi és távolabbi előzményeinek, mind a világháborút követően megújuló antiszemitizmus okainak. Kétségtelen, hogy ennek az írásnak van egy tudatosan vállalt személyes vonatkozása is, és ez feljogosít minket arra, hogy ilyen szempontból is elem-

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 621–810.

zésünk tárgyává tegyük ezt a művet. Bár néhány szerzővel ellentétben nem tulajdonítunk túlzott jelentőséget annak a társadalmi miliónek, amelyből Bibó származása okán kinő, tanulmányoznunk kell azokat az életrajzi dokumentumokat, amelyek segítenek nyomon követni személyes véleményének esetleges alakulását ebben a kérdésben.

Annak vizsgálata pedig már szigorúan vett céljaink közé tartozik, hogy a személyes vélemény formálódásán túl a két világháború között és az azt követő mintegy három évben született írásaiban körvonalazódó politikaelmélet lényegesebb elemei milyen összefüggések mentén árnyalják a zsidókérdésben később kialakított álláspontját.

Jelen írásunk egyebek mellett arra tesz kísérletet, hogy a bibói életmű tárgyalt időszakában kikristályosodó nemzetkonceptió összefüggésrendszerében próbálja meg értelmezni a zsidókérdésre vonatkozó nézeteket. Nemcsak a már említett alkat-diskurzus és az ezzel kapcsolatos bibói megnyilatkozások gondolati útján kell haladnunk, hanem az asszimilációra vonatkozó nézetek mellett elemeznünk kell például a nagyon hangsúlyos elitkonceptiót – az elitnek a társadalomban betöltött szerepére vonatkozó nézeteket – csakúgy, mint a politikai históriával, a politikai és társadalmi fejlődés torzulásaival kapcsolatos gondolatmeneteket. Ha alaposan belegondolunk ezen főbb témák sokrétű összefüggéseibe, akkor a *Zsidókérdés* megszületéséig írott munkák közül, talán a fiatalkori jogelméleti írásokat leszámítva, majd valamennyibe bele kell olvasnunk ahhoz, hogy megfelelőképpen elvégezhessük a szándékolt elemzést. Ez azt jelenti, hogy fokozatosan tágítva a kört, nyomon kell követnünk a *Zsidókérdéssel* némileg tematikai egységet képező *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*² című, illetve *A magyarságtudomány problémája*³ című munkákat; aztán *Az európai egyensúlyról és békéről*⁴ címmel posztumusz megjelentetett töredékfüzért, az ennek részeként született és külön egyésként is napvilágot látott *A kelet-európai kis államok nyomorúságát*⁵. Az utóbbi két írásban többé-kevésbé kifejtett formában már fellelhető nemzetkonceptió felvázolásához vissza kell nyúlnunk egy olyan remekbe szabott kiesszéhez, mint az *Elit és szociális érzék*⁶. Ahhoz, hogy elemzésünk megfelelőképpen problematizáló lehessen, szükségünk lesz azokra a gondolatsorokra is, amelyek *A pénz*⁷ vagy az *Értelmiség és szakszerűség*⁸ című kisebb lélegzetű írásokban lelhetők fel.

Dolgunkat valószínűleg megnehezíti, hogy miközben a fent említett írásokat olvassuk és a bennük foglalt gondolatsorokat értelmezésünk kibontásában felhasználjuk, figyelniük kell a művek születésének időrendjére, összefüggésben az eközben esetleg bekövetkező nézőpontváltásokkal. Végül a *Zsidókérdés* megírásának részletes motivációit tisztázandó szem előtt kell tartanunk azoknak az írásoknak az intencióját és tárgyát, amelyek szintén az 1945–48 közötti igen termékeny korszakban születtek, gondolunk itt elsősorban *A magyar demokrácia válsága*⁹ című, nagy vitát kavart írásra és az ezzel a témával kapcsolatos egyéb, a demokratikus berendezkedés melletti elkötelezettséget tükröző Bibó-munkákra.

Szándékaink szerint értelmezésünket a következő váz szerint építjük fel:

² Uo. 569–620.

³ Uo. 551–568.

⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. Bp. 1986. 295–636.

⁵ *I. m.* II. 185–266.

⁶ *I. m.* I. 221–242.

⁷ Uo. 203–220.

⁸ *I. m.* II. 505–522.

⁹ Uo. 13–80.

Előljáróban főbb pontjaiban felrajzoljuk azt az életrajzi vonatkozásokkal is tarkított szellemi utat, amelyet Bibó a kérdéssel való találkozásai során bejárt. Majd erre a tömör időrendi vázra felépítjük azt a gondolatmenetet, amely a konkrét elemzés problematizáló keretét adja.

A feltételezett összeférhetlenségeket feloldandó elemezzük az írásunk központi tárgyát képező *Zsidókérdést* – ebben az elemzésben hűen követjük a Bibó-munka gondolatmenetét.

Az események kapcsán megállapított felelősség – a közösség szempontjából politikailag lényegesnek tartott – vállalásától indulva haladunk, és sorra vesszük a szörnyűségekhez vezető okok bibói leltárát.

Ezt követően a bibói nemzetkonceptió – elemzésünk szempontjait döntően befolyásoló – rekonstruálása következik. Itt röviden sort kerítünk a nemzetdefiníció alapelemeinek számbavételére, s miközben e foglalatosságunkban mindenekelőtt a *Békecsinálók* könyvére támaszkodunk, utalunk olyan összefüggésekre, amelyeket *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságaira*, illetve az *Elit és szociális érzék*re hivatkozva mutathatunk fel. A *Zsidókérdés* kapcsán elemzett problémák fényében a nemzetfogalom egyik lényeges pontjára – nevezetesen az elitelméletre – összpontosítjuk figyelmünket, és a problematikus pontokon kiigazítjuk a nemzetkonceptióról korábban vázolt képünket.

Befejezésül, immár az elvégzett korrekciók összefüggéseiben, megvilágítjuk a *Zsidókérdés* elemzése kapcsán megválaszolatlanul hagyott kérdések lehetséges feloldását.

„Találkozások”

Az 1911-ben született Bibó egy olyan politikai feszültségekkel terhes világban nő fel, amelyben a zsidókérdés a leglényegesebb és legsúlyosabb politikai kérdések összefüggésében kerül minduntalan terítékre. Ha valaki közéleti szerepet is vállaló emberek környezetében nevelkedik, és a maga során – jogot végezve és hivatalnoknak készülve – ő is közéleti pályára készül, akkor lehetetlen, hogy a huszadik század elejének Magyarországnál ne szembesüljön többször is azzal a problémával, amely a zsidókérdés gyűjtőfogalma alatt a lehető legváltozatosabb és gyakran kegyetlenül meghökkentető jelenségektől terhelt.

1919. „Mindig foglalkoztatott, hogy milyen az, hogy valaki zsidó. Valami izgalmas és érdekes dolognak tartottam, és ugyanakkor védeni való vagy sajnálni való állapotnak, és pedig emlékezetem szerint már az 1919–20-as évek előtt is”¹⁰ – így emlékszik vissza az életút-interjúkban a zsidókérdéssel kapcsolatos első gyermekkori élmények nyomán. Az antiszemita plakátok letépése és a zsidókat éltető cédulák kifüggesztése valószínűleg nem volt és nem is lehetett több gyermekkori csínytevésnél, ám arról kétségtelenül árulkodik, hogy – ugyan a nyílt véleménynyilvánítástól való óvás mellett – már a családi indíttatás az erőszak elleni mélyesleges idegenkedésre hangolja.

1938. Annak ellenére, hogy lenyűgöző bizonyító apparátust vonultat fel, nem értünk egyet Nagy J. Endrével, aki a külföldi ösztöndíjak idejére – egészen pontosan 1935-re – egy világnézeti fordulatot hiposztazál a bibói életműben.¹¹ Nemcsak azért, mert nem értünk egyet a világszemlélet és világnézet merev szétválaszthatóságáról folytatott eszmefuttatásával, hanem azért sem, mert a feltételezett fordulatot nem igazolja az, amit 1937 végén a Márciusi Frontba bekapcsolódó Bibó a kisebbségek ügyében mond: „A magyarság vezető szerepét a magyar *társas-*

¹⁰ *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Szerk. Huszár Tibor és S. Varga Katalin. Bp. 1995. 215.

¹¹ Vö. Nagy J. Endre: *Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”.* = *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2001. 111–144.

dalom egész (az élet minden) területén: a német és zsidó öntudatú kisebbségek számára a kisebbségi jogok teljességét, a valóságos beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás mellett külön érdekvédelmet folytató beolvadt *németek és zsidók* (német és zsidó eredetű rétegek) közéleti vezető szerepének és hangoskodásának (hatalmi helyzetének) a megszüntetését.¹² Másik idézet: „Népi gyökerű, egyetemes és európai magyar kultúra kifejlését: a magyar szellemi élet megszabadítását a *korszerűtlen* (fejlődést akadályozó) úri szemlélet és az *idegen* (a magyarság számára terméketlen német és zsidó) kultúrhatás alól, új magyar kultúrközösség kialakítását, a *parasztság és munkásság teljes szellemi bekapcsolódásával* (mely a parasztságnak magasrendű, a várossal egybekapcsolt, de a földtől el nem szakadt életet tesz lehetővé s a közép-kelet-európai parasztnépek kulturális közösségét készíti elő).¹³

Ezek a mondatok még akkor is furcsán hangzanak, ha tudjuk, hogy ezen programpontokban a hangsúly a demokratikus elem volt, azaz a paraszt- és munkásrétegek emancipálásán. Ez utóbbit feltehetően azért szorgalmazza, hogy ezek a rétegek reális arányszámaiknak megfelelő súlyhoz jussanak általában a magyar közéletben és különösen a kultúra területén. Bibót ekkortájt elég intenzíven foglalkoztatja a zsidókérdés problémaköre, és az 1938 áprilisából származó előadásvázlatból tudjuk, hogy gazdasági és politikai téren a kérdést mint a reális problémákról való figyelemelterelést és a manipulációhoz szükséges álproblémát kezeli, ugyanakkor a kultúra területén létező és sürgősen megoldandó problémát lát az „idegen tényérés” jelszava mögött meghúzódó jelenségben.

„Ez a zs.kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmiféle baciluspusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt antitoxint? Mert már mikor a bacilus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fődolog nem az, hogy ne legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szünek meg ellenfelek lenni.

Mikor mi a tolokodó antiszemitákat elutasítjuk, ugyanúgy és ugyanazért elutasítjuk a zsidókat is: a *nem tiszta szándékú vagy motívumú segítséget* utasítjuk el. A visszasandító, maga kis piszkos játékait játszani akaró segítséget. Zsidók és antiszemiták előttünk ebben egyek.

Aki más emberi méltóságát megalázza, ezt nem teheti anélkül, hogy a magáét is le ne alacsonyítsa. Ez *természetörvény*¹⁴ (Bibó kiemelései).

Ez ügyben elfoglalt akkori álláspontját megerősíti Erdei Ferenchez írt, 1938. június 2-án kelt levelében: „Külön örvendezésem, hogy a Makay-nyilatkozatot nem írtad alá. Ez azért külön öröm, mert Makay azt újságolta, hogy aláírtad, s én ezen igen meghökkentem. A zsidók körül pro és kontra érzelmek gennyjébe nem szabad belemennünk, s a »zsidóbérenc«-ség nemcsak egy üres és buta szó, hanem néha egy súlyos, reális állapot¹⁵ – mondja helyeslőleg, mikor megtudja, hogy Erdei nem írta alá a Makay Miklós által szervezett első zsidótörvény elleni deklarációt. A problematizálás kedvéért itt egy időrendbeli pontosítást kell eszközölnünk. Dénes Iván Zoltán az *Eltorzult magyar alkat* című könyvében a fent dokumentált 1938-as bibói

¹² *A Márciusi Front programja. Bibó István és Ritzer Béla által készített pontervezet. 1938. január–február.* = *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* 167.

¹³ Uo.

¹⁴ *A zsidókérdésről. Vázlat (1938. április; ceruzával írott szöveg).* = *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* 172.

¹⁵ *Bibó István és édesanyja – Erdei Ferenchez.* Uo. 174.

attitűdöt mint később meghaladottat állítja be,¹⁶ azzal érvelve, hogy *A szabadságszerető ember tízparancsolatában*¹⁷ Bibó már túllép az előadásvázlatból és programtervezetből ismert álláspontján. Véleményem szerint egyidejűségről van szó – emellett nemcsak a *Tízparancsolat* akkora valószínűsíthető keltezési ideje szól, hanem a két dokumentum részleges tartalmi átfedése is. Az emberi méltóság oszthatatlanságára az előadásvázlatban tételesen is kitér, ami azt jelenti, hogy a két dokumentumban két különböző időpontra valószínűsített álláspont egyszerre van jelen következképpen Bibó szerint egyidejűleg érvényes és vállalható.

A kérdésben való elvi állásfoglalások ideje a rohamosan elkomoruló események során lejár, és 1944 nyarán eleinte félig szabályosan, majd szabálytalanul mentesítő írásokat kezd fabrikálni és osztogatni. A világháború végét követő megtorlások idején több ízben felszólal olyan emberek – pl. Németh László – érdekében, akiket véleménye szerint alaptalanul próbálnak egy kalap alá venni a korábban hírhedtté vált és egyértelműen büntetésre méltó szélsőjobboldal képviselőivel. Majd amikor a megtorlásokban gyakorivá váló túlkapások ürügyén újra kezd megerősödni és egyre érezhetőbben tapasztalhatóvá válni az antiszemitizmus, megírja a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*.

Mielőtt ezt az életrajzi vonatkozásokkal is sűrűn átszőtt, a mi szempontunkból kulcsmomentumokban vázolt kronológiát lezárnánk, említést kell tennünk egy olyan közbeékelte és alig hallható disszonáns hangról, amit Bibó a német kitelepítés ügyében hallatott. A svábkérdésben elfoglalt következetes álláspontját nyugodtan jellemezhetjük azzal a figyelmeztetéssel, amit 1945-ben úgy fogalmazott meg, hogy minden erőfeszítéssel meg kell akadályozni azt a szerencsétlen végkifejletet, hogy a svábkérdésből egy „második zsidókérdés” váljon. Ezzel együtt nem hagyhatjuk szó nélkül a következő mondatot: „Még ez is hagyján volna, ha csak arról volna szó, hogy az egész kelet-közép-európai németiség egy szervezett akció keretében Németországba visszatelepíttessék.”¹⁸

Meggyőződésünk, hogy mindazok az állásfoglalások és nézetek, amelyeket ebben az önkényesnek mondható kronológiában sorra vettünk, egy olyan problémakörre irányítják figyelmünket, amellyel kapcsolatban nem kerülhető meg a számvetés. Hipotézisünk a következő: a bibói politikaelméletnek kell hogy legyen egy olyan, a kisebbségekkel kapcsolatos eleme, amely a tárgyalt időszakban alapvetően állandó képet mutat, és amely magyarázatul szolgál azokra a furcsaságokra, amelyekre itt ráirányítottuk a figyelmet. Mi ezt az elemet a bibói nemzetfogalom összefüggésében kulcsfontosságú eltelméletben véljük fölfedezni. Ahhoz, hogy álláspontunkat kifejthessük, és a feltételezett ellentmondásokat megpróbálhassuk feloldani, a következő eljárást követjük: először, nyomon követve az abban foglalt bibói gondolatmeneteket, elvégezzük a *Zsidókérdés* elemzését, majd az elemzés során felmerülő kérdéseket és észrevételeket nyugtázva rátérünk a bibói nemzetkonceptió és ezen belül az eltelmélet ismertetésére. Ez utóbbi mondandónk fényében aztán megpróbáljuk értelmezni és megvilágítani azokat az attitűdöket, amelyek Bibó közmondásosan fejlett erkölcsi érzékének a fényében nehezen érthetőek voltak a számunkra.

¹⁶ Vö. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával*. Bp. 1999.

¹⁷ *A szabadságszerető ember tízparancsolata 1938–1940 körül*. = Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. 190.

¹⁸ *Memorandum. 1945. május 14.* = Uo. 313.

Zsidókérdés Magyarországon 1944 után

A felelősség kérdése

A *Zsidókérdés*, a szerző motivációit tekintve két főbb részre osztható. Az első – amelynek sokatmondó már a címe is: *Felelősségünk azért, ami történt* – a vészkorszak tragikus eseményeit sorolja elő, és a hozzá vezető történéseket és okokat próbálja elemezni. A második rész, amely a maga során ismét két témakört ölel fel, azzal a szándékkal íródott, hogy feloldja annak a bénító csendnek a dermedt feszültségét, amelyet egyfelől a világháborút követően újjáéledő antiszemitizmus ingerültsége, másfelől a szörnyű események sokkhatásától borzadt fájdalom generált. Bár az írás két részét, különösen a népirtás után, lehetetlen elválasztani egymástól, a józan ész használatára törekvő Bibónak alapos oka van arra, hogy a szóban forgó témákat külön-külön tárgyalja. Elsődleges célja ugyanis az, hogy olyan fogalmakat vigyen be a köztudatba, mint például a *felelősség* kulcsfogalma, valamint a *hamis helyzet* és az ebből fakadó *megettévesztő tapasztalat* politikai fogalmai. Tulajdonképpen ez a szándék, a mögötte meghúzódó motivációkkal, az alapja az írás sajátos tagoltságának.

Felelősségünk azért, ami történt – a felelősség opusza. Nemcsak személyes felelősségekről van itt szó, hanem elsősorban kollektív felelősségről, arról tudniillik, amit a közösség kell hogy megállapítson, tudomásul vegyen és főként vállaljon. Ahhoz, hogy ebben a kontextusban a kollektív felelősség egyébként rosszízű fogalmát helyesen érthessük, fel kell elevenítenünk azokat a lényeges gondolatokat, amelyeket Bibó a *Zsidókérdés* előtt írt, *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszéjében fejt ki. A két világháború között alkat-diskurzus néven elhíresült problémakörben Bibó – az alkat ősi lényeg voltát hangsúlyozó „népi misztikusokkal” szemben – arra az álláspontra helyezkedik, hogy az alkat végsőleg politikai kategória. Nem változatlan, állandó adottság, hanem egy olyan, a politikai közösség történelme során realizált lehetőség, amely sorskérdések megoldásában mutatkozik meg. Úgy van folyamatos átalakulásban, hogy közben állandó összetevőiben stabil képet mutat. Ép alkat ép reagálóképességet jelent – mondja Bibó, vagyis azt, hogy a közösség sorsáért felelősséget érző és vállaló elit jól ismeri fel a realitásokat, józanul mérlegeli a lehetőségeket, és ezek fényében helyes megoldásokra jut. Ezek a sorskérdésekre adott helyes és igaz válaszok rajzolják ki az adott közösség portréját – ha van közösségi alkat, akkor elsősorban ezt érthetjük rajta. Minden más megközelítés reménytelenül homályos és tudománytalan lesz.¹⁹

Világos, hogy ebben a megközelítésben központi jelentősége van a közösségi felelősség megállapításának és felvállalásának. 1944 egyik legsúlyosabb, ha nem a legsúlyosabb próbatétele volt a magyar politikai közösség történetének, s a történeteket tekintve egyértelmű, hogy az ott feladott problémákra nem sikerült még csak elfogadható válaszokat sem találni. Egy ekkora kudarcon csak akkor lehet túllépni, ha a közösség számot vet mindazzal, ami történt, majd ennek a számvetésnek az eredményeképpen, utánajárva az okoknak és körülményeknek, mind közösségileg, mind egyénileg felvállalja a felelősséget. Teszi mindezt éppen azért, hogy a későbbiekben valós önismereten alapuló realitásérzéssel, ép reagálóképességgel tudjon a dolghoz látni. Ez a gondolatmenet indítja Bibót a felelősségről való beszédre, és végezteti el vele a számvetést. Ez annál is inkább szükséges, mert az 1948-ban újólapon tapasztalható antiszemitizmus arra enged következtetni, hogy a magyar társadalom és a magyar politikum ismételten egy hamis és megettévesztő önértékelésbe bonyolódni látszik. Az ép reagálóképesség és helyes ará-

¹⁹ Vö. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 612–619.

nyokon alapuló realitásérzék visszaszerzésének heroikus kísérletét két síkon próbálja meg keresztülvinni: egyfelől az okokat kiemelő rendszerkritika formájában, másfelől a közösségi felelősség minél pontosabb megállapítása formájában. Természetesen ez a közösségi felelősség mint erkölcsi felelősség jelentkezik, és ekként szükséges annak vállalása is. Annál is inkább nyilvánvaló ez, minél inkább előrehalad és lezárul a jogi értelemben vett egyéni felelőségek megállapítása és a büntetések kiszabása.

A felelősség vállalása és viselése melletti érvek készlete majdhogynem minden lehetséges ellenérvre vonatkoztatott. Először is azt tisztázza, hogy nem lehet semmiféle ködösítéssel és mellébeszéléssel összemosni különböző körű és jellegű felelőségek kérdését. Szigorúan el kell választani mindazoknak a bűnöknek és ezek nyomán megállapítható felelőségeknek a körét, amelyek a háborús állapot többé-kevésbé szabályozott folyamatai, azoktól a bűnöktől és felelőségre vonásoktól, amelyek a nagyüzemmé alakított tömeggyilkosságok kapcsán állapíthatók meg. Megvilágításra kerül az a nyilvánvaló tény, hogy végső soron egyetlen olyan cselekedet sincs, amelynek a felelősége bárkit felmenthetne egy másik tett folyamánként megállapítható felelősség alól.

Bibórol egyáltalán nem kell azt gondolnunk, hogy naiv; ő a *Zsidókérdés* megírásának pillanatában sejtette azt, amivel a holokausztkutatók később kénytelenek szembenézni, nevezetesen, hogy a történelmi tény az interpretációnak kiszolgáltatott kategória. Tudta, hogy időben távolodva és az eseményeket racionális vizsgálat tárgyává téve az értelmezés óhatatlanul narratívafüggővé kell hogy váljon. Hasonlóképpen azt is tudja, hogy a relativizmus veszélye fokozottan jelen van a köztudat és a közvélekedés szintjén, ott, ahol a „történelmi tény” a mindenkori jelen politikai realitásainak visszavetítő narratívájába ágyazott.²⁰ A felelőségről mondottak zárszavában ezért is élezi ki a kérdést a személyes felelősség megállapításának, vállalásának és viselésének erkölcsi maximájára. Persze lényeges javaslatokat tesz arra nézve, hogy egy cselekedet vagy cselekedetsor súlyát hogyan lehet mérni. Módszere roppant egyszerű: képzeljük magunkat a túlélő áldozatok helyébe. Gyilkosság és gyilkosság közötti lényeges különbség nyilvánul meg abban, ahogyan valaki szembesül hozzátartozójának halálával; nem cserélhető fel tudniillik az a két gyökeresen más jellegű tapasztalat, ha valakinek „az emberek régi és meghitt barátjával, az absztrakt, személytelen Halállal van dolguk, nem pedig a tébolynak, a szadizmusnak és az emberek által mesterségesen csinált sűrített Borzalomnak azokkal a képeivel, amelyektől alig lehet szabadulni”.²¹ A civilizálódó emberiség legelvadultabb korszakaiban is volt egy határ, amin ritkán és legfeljebb néhány kivételes esetben léptek túl, ám a gyermekek, öregek és asszonyok tömeges elpusztítására nincs példa.

Lényeges ráirányítanunk a figyelmet arra a bibói érvre is, amelyet azokkal szegezett szembe, akik a történelmi szükségszerűségekre és fatalizmusra, valamint a társadalmi kötöttségek kényszerítő hatására hivatkozva próbálnak kitérni a felelősség elől. „A gonoszság, a silányság, a gyávaság nem valami szabad és impozánsan ördögi elhatározásban áll, hanem éppen abban, hogy nyomorultul, tudatosság és szabad elhatározás nélkül azt tesszük és csak azt tesszük, ami-re társadalmi, közösségi, nevelési és személyes adottságaink, torz és torzító tapasztalataink, belénk rögződött előítéleteink, üres közhelyeink, kényelmes és ostoba formuláink indítanak.”²² Ezzel összefüggésben érvelhetünk a kollektív felelősség létjogosultsága mellett is, mint Bibó megjegyzi, nem az egyéni erőfeszítések meglétén vagy hiányán múlt az, hogy a magyar társa-

²⁰ Vö. Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Bp. 1995.

²¹ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. = Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 656.

²² Uo. 660.

dalom elbukott azon a bizonyos 1944-es próbán, hanem elsősorban a „közösségi erkölcs”, az „ép közösségi beidegződések” fokozatos szétesésén. „Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának a lehetősége közösségi feltételeken múlik, azon, hogy annak a közösségnek a működő tekintélyei a szétesés vagy megzavarodás erőivel szemben képesek-e a teljes értékű erkölcsi helytállás irányelveit kötelezővé, iránymutatóvá tenni a közösség látható vagy láthatatlan szervezeteiben, képesek-e a fizikailag bátrak támadó kedvének az erkölcsi szenvedély lendületét, a jó szándékú ingadozók, félénkek és kényelmesek számára pedig a közösség helyeslésének, támogatásának, szolidaritásának a háttérjét megadni.”²³

Bibó a felelősségdiskurzus mellett, egészen pontosan azt megelőzően, az oknyomozó rendszerkritika síkján is feltárja a magyar politikum világháborús realitásait. A szörnyű történesek szigorú számbavétele után az első rész alapkérdése természetesen az, hogy a magyar politikatörténet kétségtelenül súlyos teherterelei hogyan váltottak ki ennyire aránytalanul túlzott reakciókat. A politikai hisztéria bibói koncepciója magyarázatul szolgál arra, hogy a trianoni sokk keltette hatalmas félelemmenyiséget a két világháború közötti politikai elit nem tudván feldolgozni, hamis konstrukciókba menekül, álvalóságot fabrikál, majd ebbe a paranoiásan zárt világképbe egyre reménytelenebbül belebonyolódik. Az ezzel az állapottal járó mániákus el-lenségkeresés még nem szükségképpen találja meg céltábláját a zsidóságban, ha nem lett volna végtelenen kettészakadt a magyar társadalom szövete. Végső soron a tehertereleik és a magyar társadalom egészségtelen, torz viszonyainak negatív hatásai összeadódva, együttesen fejtették ki azokat a hatásokat, amelyek 1944-hez vezettek. A holokauszt tekintetében a hangsúly az utóbbi tényezőkhöz van: azok a félfudális viszonyok, amelyekben a magyar társadalom az 1867-es kiegyezéssel kezdődően és az első világháborút követő sikertelen forradalom után megrekedt, nem tudott kilábalni a kettészakítottságból. Késve indul meg a polgárosodás folyamata, és pedig úgy, hogy a hagyományosan polgári szerepekbe a magyar társadalom tömegbázisát adó parasztságnak nem igazán adódik módja emancipálódni. Egyértelmű, hogy egy ilyen állapot szociális feszültségeket generált, amelyek könnyen manipulálhatóvá teszik nemcsak a legérzékenyebb rétegeket, hanem a társadalom jelentős hányadát.

A fent vázolt értelmezési keretben kell megválaszolni a kérdést, hogyan reagált a magyar társadalom a zsidóságra nehezedő nyomás egyre szaporodó és egyre súlyosabb jeleire. A kérdésben vízvázalásnak számító első zsidótörvény pontosan azért volt lehetséges, mert mint Bibó megjegyzi, a magyar társadalom egészében szükségesnek tartja a törvény rendelkezéseit. Hogyan kell ezt érteni? Igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a társadalom tekintélyes hányadát kitevő parasztság távol tartotta magát már ezektől a kezdeti, baljóslatú eseményektől is, ahogy meglehetősen közömbösen tekintett mindarra, ami a „távoli város” lakóit foglalkoztatta. Ami viszont a társadalom további rétegeit illeti, a közhangulatot tekintve egészében egyetértés mutatkozott abban, hogy a zsidók gazdasági visszaszorítása alapvető szociális érdek. A szociális kérdésként csomagolt demagógia széles körben való elfogadása már sejtette azt, hogy a magyar politikai fejlődés zsákutcába jutott, és az erkölcsi érzék rohamos romlásnak indult. A politikai érettség eme hiánya aztán elvezetett a további zsidótörvényeken keresztül a zsidóüldözésekhez, majd a legszörnyűbb zsidógyilkosságokhoz és deportálásokhoz.

A zsidóüldözések áldozatainak problémáit a magyar társadalom túlnyomó többsége idegenkedve és hitetlenkedve, zavarodott távolságtartással kezelte. Bibó három, általa fontosnak

²³ Uo. 646–647.

tartott társadalmi kategória sajátos felelősségét emelte ki: a közigazgatásban tevékenykedő hivatalnokok, az egyháziak és a magyar szellemi elithez tartozók közömbösségét, ellentmondó viszonyulását és határozatlanságát kárhoztatta.

A magyar közigazgatás, a magyar hivatalnoki kar európai fele, azok, akiknek jogtisztelétéhez, szakszerűségéhez és lelkiismeretességéhez nem férhetett kétség, elsősorban abban marasztaltatnak el, hogy a törvény betűjéhez ragaszkodtak és annak szellemét semleges hozzáállással kezelték. Ez nem vitathatóan a német megszállást követően járt katasztrofális következményekkel, amikor az erkölcsi és jogi törvényesség diszkrpanciája egyértelműen felvethetővé vált. Miközben a deportálások lebonyolítását nagymértékben ellehetetlenítette volna egy több-kevésbé tudatos és akár részleges adminisztratív bojkott, a magyar hivatalnokréteg a törvényességre hivatkozva lelkiismeretesen végrehajtotta azokat a parancsokat, amelyek embertelenségéhez semmi kétség nem férhetett.

A jóra való restségben hasonlóképpen elmarasztalhatók a történelmi egyházak képviselői is, akik a keresztényi attitűd és erkölcsi kötelesség egyértelmű kívánalmi helyett egy rideg dogmatikus teológiai álláspont mögé rejtöztek, nem kívánván tudomásul venni a zsidókra leselkedő halálos veszedelmet.

A magyar szellemi elit pedig saját politikai törekvéseinek hálójába bonyolódva messzemenő határozatlanságot tanúsított. Rendre olyan politikai kérdések és törekvések kontextusában vetették fel a zsidóüldözések és a diszkrimináció elleni harc kérdését, amellyel megakadályozták egy, a szellemi elit meghatározó többségére kiterjedő állásfoglalás hatékony megjelenítését.

Kivételek természetesen minden rétegben akadtak, ám ezek egyéni erőfeszítései reménytelenül kevésnek bizonyultak az egyértelműen ellenszenves közhangulat megváltoztatására, a konkrét segítségek száncalmasan kevés voltáról pedig aligha lehet elég lesújtóan nyilatkozni.

Bibó a felelősség kérdését középpontba állító rész megírását a személyes felelősségvállalások szükségességét hirdető gondolatokkal zárja. Mint mondja, ez a legfontosabb és legjárhatóbb útja a traumák oldására tett erőfeszítéseknek.

Az antiszemitizmus kérdése

Az első rész magába foglal mindent, amit Bibó szerint 1945-ben rögtön a felszabadulás után el kellett volna mondani. Az elkövetkező években azonban újjáéled az antiszemitizmus, és ezzel a jelenséggel az 1948-ban született *Zsidókérdés*nek már csak azért is foglalkoznia kell, mert részben ez a némileg paradoxális fejlemény hívta életre magát az írást. A motivációk között első helyen szerepel a törekvés, hogy magyarázatot találjon a modern antiszemitizmusra mint kóros társadalmi jelenségre, annál is inkább, mert mint mondja, ez Közép-Európában politikai jelentőségre is jutott. Bibó valószínűleg csalódott 1945 radikális fordulatát illetően, és az egyik legkényesebb pontja ennek a csalódásnak kétségkívül az újjáéledő antiszemitizmus problémája. 1944-gyel a zsidókérdés szempontjából megrendítő és rengeteg fojtott indulatot felszínre hozó korszak köszöntött a magyar társadalomra. A szörnyű eseményekkel való szembesülés hozhatott volna katartikus megtisztulást a környező társadalomban; a begyökeresedett előítéleteket, a megrögzött indulatokat kimozdíthatta volna a steril merevség állapotából. Sem szembesülés, sem megtisztulás nem történt. Tudjuk, hogy Bibó roppant nagy jelentőséget tulajdonított 1945-nek a magyar demokratikus fejlődés szempontjából, azt is tudjuk, hogy '45–'48 között, de elsősorban a kulcsfontosságúnak tartott, lehetőségterhes fordulat után zajlott *A*

magyar demokrácia válsága című cikk vitája.²⁴ A vitában elfoglalt álláspontjából rekonstruálható, hogy Bibó tisztában volt azokkal a veszélyekkel, amelyek könnyen félrevihették a demokratikus kibontakozás éppen felsejlő útját, és persze nyomon lehet követni, hogy minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy ezt a félresiklást megakadályozza. Az antiszemitizmusra 1945-ben még nem gondolt. Valószínűsíthető, hogy 1948-ban azért ragad tollat, mert akkor már nem lebecsülhető módon jelentkezik és nagy félelemmennyiséggel fenyeget ez a régi-új veszély. Nekilát tehát megfejteti azt a „kóros társadalmi jelenséget”, ami az amúgy is beszűkülő lehetőségek egyik újabb tehertétele lehet majd. A roppant összetett kérdéskörnek három lényegesnek tartott – a későbbiekben tárgyalásra kerülő – okát százza szét: a középkori keresztény társadalom viszonyaiban kódolt zsidóellenes előítéletről, a modernítésre való átmenetben gyökerező kölcsönös hamis tapasztalatok soráról és végül a közép-európai társadalmi fejlődés politikai okokra visszavezethető torz és zsákutcás voltáról van szó.

Bibó, miután bemutatja az ismertebb és megfontolásra érdemesebb magyarázatokat, kifejti, hogy ezekkel az egyetlen magyarázó sémából kiinduló antiszemitizmus-elméletekkel szemben egy többszemponútú és többértékű elemzés látszik szükségesnek a jelenség megértéséhez. Az írás második és harmadik részének programja tehát így fogalmazódik meg: „először meg kell ragadnunk a zsidóságnak mint társas közösségnek a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való egybeszerveződésének feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi magatartások egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyoznünk a társadalomfejlődés egyetemes folyamatába.”²⁵

Mi most megpróbáljuk nyomon követni a szerzőt azon a gondolati úton, amelyet az antiszemitizmussal kapcsolatos jelenségek magyarázatainak, okainak és következményeinek a feltárása során bejár. Tekintve, hogy Bibót csak a modern antiszemitizmus érdeklí, nem látja indokoltnak valamiféle az ősiség homályába vesző zsidó lényegnek a kutatását, és a középkorig is csak azért nyúl vissza, mert véleménye szerint az akkori keresztény társadalom zsidókkal szembeni előítéleteit egyenes leszármazásvonal köti azokhoz, amelyek a modern antiszemitizmust is jellemzik.

A középkori keresztény társadalom vonatkozásában Bibó két dolgot tart roppant fontosnak kiemelni. Az első az, hogy a zsidóság olyan rítusközösségben él, amely a vallási hitbéli szokásokon túl megszabja mind a közösségi, mind az egyéni életvitel módját, azaz egészen a legapróbb részletekig szabályozza a közösséghez tartozók éthoszáját. A másik fontosnak tartott jellemző a környező társadalom viszonylatában megmutatkozó páriálét. A középkori keresztény társadalom szigorúan hierarchizált és ekként vallásilag szentesített renddel bíró társadalom, amelyben mindenkinek megvan a pontosan kijelölt helye és szerepe. A kölcsönös szolgáltatások eme rendje, bár sokak számára szűkös mozgásteret jelent, az adott szerepeken belül megadja a szabadságnak azt a minimumát, ami élhetővé teszi az életet, és mindenféle túlzott hatalmi visszaéléssel szemben relatív biztonságot nyújt. Bibó szerint a korhoz mérten a hatalom humanizálásának egy olyan vallásilag szabályozott és hitelvekre épülő rendje valósul meg, amelyből tulajdonképpen csak a Zsidó és a Bukott Nő van kizárva. E két jellemző által meghatározottan a jövőre nézve két roppant lényeges következmény adódott: az egyik az éles társadalmi elkülönítettség/elhatároltság, a másik az erkölcsi leértékelés. Mindezt azért lényeges

²⁴ Vö. Bibó István: *A magyar demokrácia válsága cikk vitája*. = Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 81–118.

²⁵ *I. m.* 670.

előjáróban tisztázni, mert a szekularizációval a vallási alap kihátrál ugyan ezen előítéletek mögül, ám maguk az előítéletek továbbra is széles körben érvényben maradnak. Noha a modernitásra jellemző társadalmi-gazdasági rend a zsidóság és a környezet jóval szélesebb és gyakoribb érintkezési módjait és később gyakorlatát teszi lehetővé, majd honosítja meg, a keresztények jelentős hányadában reziduumbként továbbra is megmarad önnön erkölcsi magabbrendűségük és a zsidók erkölcsi alacsonyabbrendűségének a tudata.

A modern társadalmi berendezkedés aztán oly módon szervezi egymás mellé a két csoport egyedeit, hogy azok rendre az egymásról kialakított negatív képet megerősítő tapasztalatokat szereznek. Mielőtt e sajátos és torz tapasztalatszerzés módozatait megvizsgálánk, rá kell irányítanunk a figyelmet arra a momentumra, amikor Bibó a modern antiszemitizmus megjelenését szituálja. Arról a nagy jelentőségű változásról van szó, amikor a polgári forradalmak nyomán politikai öntudatra jutó nép legmodernebb vívmánya, a nemzet megjelenik. Ettől kezdve mindenféle idegenségnek, így a korábban vallásinak is, nemzeti jelentősége lesz: ugyan gazdasági és társadalmi téren megindul a zsidóság emancipációja, ám ezzel párhuzamosan hangsúlyossá válik az etnikai kirekesztettség, amely immár politikai tartalmakat hordoz. Ebben a kontextusban az emancipáció eredményeképpen fellépő gazdasági és társadalmi térfoglalás politikai/hatalmi jelentőségre jut, aminek visszahatásaként megjelenik a modern antiszemitizmus. A jelenség kibontakozásához természetesen döntően hozzájárultak azok az összhangtalanságok is, amelyek a modernitásra való átmenetet gazdasági, társadalmi, politikai téren kísérik.

A modern antiszemitizmus megjelenése elsősorban e második kérdéskörhöz kötött. A kölcsönösen szerzett hamis tapasztalatok értelmezési keretét a középkor feudális-arisztokratikus viszonyairól a modernitás kapitalisztikus viszonyaira való átmenet adja. Az ebben a korszakban fogant tapasztalatokat alkati adottságoknak és szokásrendszereknek az átalakuló társadalmi-gazdasági, erkölcsi, valamint ezekkel összefüggő sérelmi viszonyokban való polarizálódása „írja elő”. Azért használom a preskripció kifejezést, mert némiképp a folyamatok egyfajta fatalitásáról beszélhetünk, anélkül hogy egyszersmind szükségszerűnek állítanánk be a mentalitásokban és attitűdökben bekövetkezett változásokat. Miért kétségtelen, hogy az egymásba szerencsétlenül belesúszó viszonyulások lehetősége a társadalmi, gazdasági átalakulásokkal van szoros összefüggésben? A középkor személyies, sajátos, zárt, szűkre szabott viszonyait fokozatosan felváltotta a társadalmi minőségek általánosabb, jóval személytelenebb és nyitottabb rendje. A társadalmi mobilitás megélénkülését a személytelenebb és általánosabb, pénz- és tőkeközpontúbb gazdasági viszonyok tették lehetővé úgy, hogy az egész folyamat a vallásháborúk és a növekvő tudásanyag nyomán meghonosodó tolerancia szellemi közegét tudhatta a háta mögött. Ez a gyökeres átalakulás mind a társadalom alsóbb rétegeit kitevő társadalmi minőségek, mind a társadalom peremére szorult zsidóság előtt megnyitotta az emancipáció útját. A különböző társadalmi csoportok az ugrásszerűen megnőtt boldogulási lehetőségekkel a rugalmasság és leleményesség függvényében tudtak inkább vagy kevésbé élni. A zsidóság, amely a peremlét keserűen, de hatékonyan felhalmozott tapasztalatanyagát tudta mozgósítani mint intuitív helyzetfelismerést, racionális helyzetkihasználást, ezenfelül még rendelkezett a pénzzel való bánás – kereskedelmi gyakorlatból lepárolt – készségével is. Mindebből egyértelműen adódott, hogy a korábbi páriáléttól e csoport tagjai tették meg a leglátványosabb és legsikeresebb utat a kapitalisztikus viszonyok hatékony kihasználása terén. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a gyors és látványos érvényesülés egy jóval rugalmatlanabb, lomhábban mozduló közegben zajlott, egy olyan közegben, amelyet amellet, hogy a túlhaladott szokásrenddel való szakítás vajjúdásai bénítottak volna, áthatott egy a középkorból visszama-

radt, zsidókkal szembeni magasabbrendűségi tudat is. Az így együtt álló körülmények vezettek oda, hogy az új társadalmi és gazdasági rendben a zsidók és nem zsidók reménytelenül „rosszul szerveződtek össze”.²⁶ Bibó megidézett szavai arra utalnak, hogy mind a környezet a zsidókról, mind a zsidók a környezetről sorozatosan egyoldalú és az ő értékelésükben negatív tapasztalatokat szereztek/szerezhettek. Ráadásul lélektani okokból ezek a tapasztalatok erős indulati tartalmakat hordoztak, és azokkal együtt rögzültek sztereotípiákká. Vázlatos leírással élve – és egy általunk különösen ideáltipikusnak tartott példán érzékeltetve – a társadalmilag még/már érvényesnek tartott értékek területén míg az egyik fél erkölcsi, addig a másik fél értelmi kvalitásokkal hozakodik elő egyugyanazon szituációban tanúsított magatartás öngazolására céljából.

Persze Bibó felhívja arra a figyelmet, hogy az elszenvedett sérelmek és elégtételkeresés téren a kölcsönös tapasztalatok összemérhetetlenek egymással. A hatalmi helyzettel való visszaélés lehetőségei aránytalanul nagyobb számban és mértékben adtak meg nem zsidóknak, mint zsidóknak, kezdve a középkor vallásos indíttatású előítéleteiből származó túlkapásokkal, folytatva a modernitás szekularizált tartalmú prekonceptióiból táplálkozó megaláztatásokkal és befejezve a holokauszt szörnyű eseményeivel.

Van az erkölcsi, illetve értelmi kvalitások hamis polarizáltságának egy olyan vonatkozása, amely átvezet minket a modern antiszemitizmus okainak harmadik csoportjához. Nevezetesen a társadalomkritika kérdéskörére gondolunk. A zsidóság teljes joggal állhatott a polgári átmenet reformtörekvéseinek zászlója alá, tekintve, hogy azok egy olyan erkölcsinek beállított szokás- és társadalmi rendet ostromoztak, amely rájuk nézve végletesen igazságtalan megállapításokhoz és általánosításokhoz vezetett. Ezzel szemben azok az értékek, amelyeket ily módon kikezdttek, távolról sem tűntek annyira visszásnak és elavultnak a környezet számára, hogy ezt ne vették volna tőlük rossz néven.

A fentebb felsorolt okok és körülmények önmagukban ugyan eredményezhettek olykor világgéppé is merevedő, sorozatosan negatív tapasztalatokat mindkét oldalon, ám nem jutottak volna a társadalmilag kóros jelenség rangjára, ha ezeken túlmenően nem társul hozzájuk egy szintén döntő jelentőséggel bíró jelenség – a közép-európai társadalomfejlődés torz és zsákutcás volta. Míg Nyugat-Európában a polgári forradalmak az arra már több szempontból is megérett társadalmakat formálisan is átalakították, addig Közép-Európa népeihez a modernitás eszméi úgy köszöntöttek be, hogy a társadalom számos eresztékében még a változásra éretlen viszonyokat találtak. Ehhez még hozzá kell számítanunk azt a súlyos terhet, amit a közép- és kelet-európai nemzetalakulások ebben a reménytelenül összekuszált régióban jelentettek. Így alakulhatott ki az az önellentmondó fejlődési gyakorlat – homlokegyenest szemben a nyugati gyakorlattal –, hogy a szabadság és a közösség szervesen összekapcsolódó ügye elvált egymástól, sőt gyakran ellentétbe is került egymással. A nemzetalakulások és modern nemzetformálódások ügyét – mivel az nem volt, nem lehetett szervesen egységes folyamat eredménye – a régi társadalmi struktúrák kulcsszereplői vállalták fel. Ennek eredményeképpen a közösség ügye összekapcsolódott a feudális-arisztokratikus társadalom hatalmasságainak az ügyével, míg a szabadság ügye szükségképpen marginalizálódott, és az ellentétes oldalra szorult. Ebben a szerencsétlen képletben nem volt nehéz a társadalmi reformot akaró, ennek érdekében maró társadalomkritikát gyakorló, a régi tekintélyeket megrengető, emancipált zsidóság helyét önkényesen kijelölni. Az antidemokratikus forradalmiság torz valóságában a zsidók nehezen tudtak

²⁶ Uo. 685–695.

volna nem szembekerülni a közösség ügyével. A modern antiszemitizmus eme utolsó és a politika szférájába is belefolyó összetevője az, ami igazán kóros társadalmi jelenség rangjára emeli az ügyet.

Bibó a maga nagy ívű koncepcióját azzal zárja, hogy egy demokratikus államberendezkedésben a kérdés hatalmi dimenziója megszűnik, és a hamis tapasztalatok bármilyen összefüggővé hallucinált rendszere lebontható. Ehhez természetesen az is kell, hogy a kétségkívül reális tapasztalatokról az emberek elkezdjenek beszélni. A beszéd szabálya – az újabb félreértéseket elkerülendő –, hogy mindenki csak a saját csoportja felé fogalmazhat meg normatív kijelentéseket, ellenben kifele csak értéksemleges leírásokkal élhet.

Mint a későbbiekben látni fogjuk, a kérdés a továbbiakban jóval összetettebbnek bizonyul, és a bibói politikaelmélet szempontjából sem oldható fel ellentmondásmentesen.

Az asszimiláció kérdése

Bibó mindkét lehetőséget reális alternatívaként tárgyalja, azaz ebben a kérdésben is elutasítja az előítéleteket és a végletes álláspontokat.

Asszimilációnak azt a társadalmi folyamatot nevezi, „amelynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beolvadnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak”. Minden ide sorolható folyamatból külön is kiemeli azokat, amelyek során az asszimiláció alanyai kilépnek abból a közegből, amely addig társadalmi feltételeiket – úgy is mondhatnánk, hogy életviláguk társadalmi vonatkozásait – döntően meghatározta, és persze belépnek egy hasonló kötőerővel bíró, új társadalmi közegbe. A modernitást alapul véve, a zsidóság vonatkozásában a legjelentősebb ilyen folyamat kétségtelesen az, amely a modern nemzet asszimilációs közegének irányába mutat, és amely a társadalmi élet szinte valamennyi összefüggésének gazdag hálóját lefedi. Ezzel a megállapítással tulajdonképpen a probléma kellős közepében találjuk magunkat. Érdekes lesz nyomon követnünk Bibót abban a gondolatmenetben, amit az asszimilációval kapcsolatos problémák kifejtése kapcsán mond, mert ez a nézetegyüttes egyúttal a nemzetfogalom kulcskérdéseire is továbbküld bennünket.

A legfontosabb feladat természetesen annak a tisztázása, hogy mely közösségi meghatározó jegyek vonatkozásában van értelme az asszimiláció sikeréről vagy kudarcáról beszélni, vagy más szavakkal, mik a sikeres asszimiláció kritériumai. Világos – mondja szerzőnk –, hogy van a közösségi sajátosságoknak egy olyan csoportja, amely az ösztönélet hatáskörébe tartozik. Ilyen természetes adottságokról beszélhetünk a temperamentumban, élettempóban, gesztusokban, kedélyben, humorban, ízlésvilágban megmutatkozó domináns típusok esetében. Ezek a típusjegyek hosszú szocializációs folyamatok eredményeként formálódnak, és túlnyomórészt az intim szférát kitevő szocializációs közegekben kialakult szokások, zsigeri, alkati vonások formájában rögzülnek. Ez az a szféra, amelyet a modern nemzet normarendszere tulajdonképpen közömbösen kezel, vagy egyenesen figyelmen kívül hagy.²⁷

Ezzel szemben elsőrendűen fontosnak tartja a befogadó közösség konvencióin alapuló szabályokhoz: elfogadott magatartásformák, eljárások, nyelv, játék-, becsület-, érintkezési szabályok, szolidaritás, példaképek, közösségi eszmények stb. Fontos felhívunk a figyelmet e bibói felsorolás két jellegzetességére. Egyrészt arra, hogy ezek az elemek valamilyen formában egytől egyig a közösség ügyéhez, a legtágabb értelemben vett politikumhoz kötőd-

²⁷ Uo. 723–729.

nek, másrészt pedig arra, hogy nem kizárólag racionális elemekről van szó, hanem rögzült, sokszor reflektálatlan szokásokon, érzelmi kötődéseken alapuló elemekről is. Az ezekben való részvétel az, amit általában a szolidaritás és a lojalitás fogalmaival szoktunk leírni. Ez annak fényében nyeri el jelentőségét, hogy a lojalitás a nemzettudat egyik lényegi összetevője is.

Bibó részletezően két elemre tér ki. Az első a nyelv problémaköre, amelynek csak viszonylag ritka, többnyelvű közösségek esetében nincs döntő jelentősége. Ezt feltehetően úgy érti, hogy a hivatalos nyelvek egyikét ugyan el kell sajátítani, de ezekben az esetekben a nemzeti nyelv nem hordoz olyan csoportlélektani (többlet)tartalmakat, mint az egynyelvű közösségek esetében. A másik elem a szolidaritás kérdésköre, amelynek egy lényeges vonatkozását emeli ki, és pedig azt, hogy nem a további asszimiláltak iránti szolidaritás megszűntének van jelentősége, hanem annak, hogy ez a továbbra is fennálló szolidaritás deformálja-e, céljaiból és értelméből kiforgatja-e a befogadó közösség azon szerkezetait, amelyeken belül érvényesül. Ez utóbbi végső soron a lojalitásformák rangsorolásának kérdésköre.

A zsidóság esetében a modernítésre való átmenet előrehaladásával a hagyományos rítusközösségből való kilépés, valamint az erősen összefonódott vallási és nemzeti tudat közösségi szétlazarulása tette lehetővé alternatív zsidó közösségi tudatok kialakulását. Ilyen lehetőség volt a neológ zsidóság álláspontja, de ilyen volt a később jelentőségre jutott, saját modern nemzeti tudat kialakítását szorgalmazó cionista álláspont is. Ahogy reális alternatíva volt a környező nemzetekhez való teljes asszimilálódás is.

Nos, Bibót természetesen a magyarországi zsidóság asszimilációjának a kérdésköre érdekli. Ennek vizsgálata során állítja fel azt a helytálló és a saját koncepciójába szervesen illeszkedő hipotézist, mely szerint minden asszimiláció sikere elsősorban azon múlik, hogy mennyire kiegyensúlyozott és egészséges maga az asszimilációs közeg. Mint mondja, a magyar politikai fejlődés megtörése és a társadalmi fejlődés megakadása 1848-ban, amit később a realitásokat tagadó módon (hamis realizmus) az 1867-es kiegyezéssel próbáltak kozmetikázni, reménytelenül torz pályára kényszerített minden olyan történet, amelynek társadalmi, politikai jelentősége volt. Az uralkodóház és a magyar nemzet közötti kiegyezés egy hamis konstrukcióra épült, amelyet Bécsből nézve úgy lehetett értelmezni, hogy a császárság megtartotta a Monarchia egységét, ugyanakkor innen nézve meg lehetett őrizni a magyar függetlenség látszatát. Természetesen egyik nézőpont sem kínált igaz látásmódot. A kiegyezés valójában félelemben fogant – a magyar nemzet oldaláról a kompromisszumot a Habsburg-monarchia megdönthetetlen valóságába való beletörődés és főként a más etnikumúak elszakadási törekvéseitől való félelem motiválta. Innen kezdve nem meglepő, hogy a liberális kurzus erőteljesen megpróbálja rábeszélteni a német és zsidó polgárságot, hogy asszimilálódjon. Ez a lázas törekvés lélektanilag érthető ugyan, de egyáltalán nem volt alkalmas arra, hogy kivédje az elszakadási törekvések oldaláról jelentkező veszélyt, hisz az a masszív, egy tömbben élő, idegen etnikumú paraszttömegekben konkretizálódott.

Ez a tévedés persze önmagában nem lett volna gátja a sikeres asszimilációnak, ám az már igen, hogy a magyar társadalom e miatt a tévedés miatt hamis asszimilációs feltételekhez kötötte a sikert, és ezek teljesülte esetén aránytalan kompenzációval ünnepelte az „áttérést”. Lényegében csak a magyar nyelv elsajátítása és főként a népszámláláskor magyarként való önvalótlomlás volt a kritérium. Ez persze – teszi hozzá Bibó – nem elégséges erőfeszítés az asszimilálódni vágyótól ahhoz, hogy asszimiláltként teljes értékű tagja legyen az új közösségnek.

A másik nagy hiányossága ennek az „asszimilációs képletnek” az asszimilációs közeg foghíjas társadalmi struktúrája volt. Az a tény ugyanis, hogy a magyar társadalmi fejlődés beleragadt egy félféudális-félarisztokratikus állapotba, oda vezetett, hogy ennek a társadalomnak a

reménytelen kettészakítoottsága folytán nem igazán volt nyugati értelemben vett középosztálya. Ezt az űrt töltötték be nagymértékben az asszimiláltak, akik egy semmiféle ellenállást nem tanúsító közegbe hatolhattak be, és ott nem kész norma- és szabályrendszereket, viselkedési szokásokat találtak, hanem gyakorlatilag ők alakították ki a társadalom e szegmensének mérvadó normáit. Voltaképpen arról volt szó, hogy amihez lehetett asszimilálódni, az kizárólag felszín volt és sallang – a lecsúszott nemesség megzavarodott normarendszerét és megromlott életstílusát közvetítette.

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcsás magyar történelem* című esszéjében Bibó ennek kapcsán azt fejtegeti, hogy minden egészséges közösség munka- és életmódjával, a maga közösségi lendületével, ép erkölcsi érzékével, jó realitásérzékével, ép reagálóképességével, hatékony problémamegoldó képességével asszimilál, nem pedig sallangjaival, járulékos közösségi tulajdonságaival. Komoly és őszintén megfogalmazott feltételek mellett egészséges közösség csak sikeresen asszimilálhat, ahogy fordítva is igaz: lényeges pontokon a gyenge asszimilációs képesség szükségképpen kudarcba fullaszt mindenféle asszimilálódási kísérletet. Ezzel nemcsak az asszimilálódni vágyókat csapja be, hanem önmaga számára is egy sor összhangtalanságot generál. Egyértelműnek mondható Bibó álláspontja a kérdésben: sokkal világosabb álláspont a külön nemzeti tudat felvállalása abban az esetben, ha a sikeres asszimiláció feltételei nem adóttak, mint egy felemás és tisztázatlan körülmények között végbemenő torz asszimilációs folyamat. Ezzel nem az asszimiláció mellett önként döntők útját kívánja visszamenőleges hatállyal elzárni, hiszen ez nem is volna lehetséges, hanem csak a folyamat buktatóit jelzi, és a későbbi feszültségek okait kutatja.

Nemzetfogalom és elitkoncepció

Ahhoz, hogy tisztábban láthassuk a bibói gondolatmenet összefüggéseit, vázolnunk kell a szerző nemzetkoncepcióját. A nemzet politikai intencióval bíró társadalmi közösség, amely meghatározott területet, hazát és azon politikai szervezetet, államot tud a magáénak. Ebben a tudatban, a nemzeti tudatban a közösség jelentős hányada részes. Politikai intencióval bírni azt jelenti, hogy az adott közösség szervezett és ellenőrzött módon hatalmat gyakorol önmaga felett. Ezt a hatalomgyakorlást egy jól körülhatárolt területen az államszervezet eszközeivel valósítja meg. Ennek a megvalósításnak egyaránt vannak intézményi, eljárásbeli, személyi és közérzési feltételei.

Ez utóbbival kezdve azt kell elmondanunk, hogy milyen szerepet tölt be ebben a koncepcióban a lojalitás fogalma. Azokat a nem kizárólag érzelmi jellegű kötődéseket nevezzük így, amelyek alapját képezik mindenféle közösségi szolidaritásnak. Ez utóbbi pedig elengedhetetlen valamennyi közösségi vállalkozáshoz. A nemzet mint problémamegoldó közösség rögzült szokások, eljárás módok, munkastílus, közös célok és eszmények formájában, a szolidaritás gyűjtőfogalma alatt számon tartott dolgokban találja meg azt a kötőanyagot, amely gyakran informálissá halványodva ugyan, de a közös cselekvés lelki feltételeit biztosítja.

Ez persze önmagában nem elég a hatékony és összehangolt cselekvéshez. További feltételként szükséges tehát az állami intézményrendszer megléte, amely pontosan rögzített szabályok szerint működve szervezi ezt a közösségi cselekvést. Ha úgy tetszik, az így kialakított és formalizált szabályrendszer koordinálja, szabja meg a módját annak, ahogyan egy közösség kiválasztja önmagából azokat az embereket, akiket az irányítással és vezetéssel megbíz. A teljesítményelv alapján szervezett elit hivatott arra, hogy a közösségi szabályok tiszteletben tartásával ésszerűen felmérje és megoldja mindazokat a problémákat, amelyek az egész közösség sorsát döntően befolyásolják.

Tárgyi feltételekként világosan körvonalazhatók a modern nemzet mindazon kellékei, amelyek nélkül egy államszervezet nem töltheti be funkcióit – főváros, közös infrastruktúra, működőképes közigazgatás, egységes nevelési és közoktatási rendszer, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ahhoz, hogy ez a keret funkcionális legyen, elengedhetetlen, hogy azt, a társadalmi szerepek arányos elosztása mellett, a közösség tagjai kitöltsék.

Nekünk a vizsgálódásunkból adódóan az elit mibenlétére kell koncentrálnunk. Bibót munkássága alatt mindvégig foglalkoztatta az elitek modernitásbeli válsága. A középkori állapotokat némileg idealizálva, nosztalgiával beszél azokról a középkori rétegekről, amelyek a maguk korában sikeresen és hatékonyan töltötték be az elit szerepkörét. Ezzel szemben a kortárs viszonyok bírálatából rekonstruálni lehet egy kívánatos elitképet. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy Bibó elsősorban nem a politikai elitre gondol, avagy pontosabban tágabb elitfogalommal operál. A következőket mondja: „Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. [...] Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a vezetése. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására, gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen értékelési rend szerint kiválasztott embercsoport alkalmas...”²⁸ Az elit itt közölt definíciójában szereplő két funkció a kultúrateremtés és a vezetés. Tulajdonképpen ez a két funkció egymástól elválaszthatatlan: egyrészt az előbbi jogosít fel az utóbbira, másrészt az utóbbi teszi lehetővé az előbbit. A kultúrateremtés funkciójára és ezzel összefüggésben a definíció harmadik kulcsfogalmára, az értékelési rendre a későbbiekben még kitérünk.

Vizsgálatunkat élezzük ki először arra, hogy milyen feltételei vannak a vezetési funkció hatékony betöltésének. Erre vonatkozólag érdekes és eligazító gondolatokat találunk az 1941-es MIKSZ-előadás vázlatában.²⁹ Bibó Arisztotelész nyomán lényegesnek tartja mind a monarchikus, mind az arisztokratikus, mind a demokratikus elem meglétét egy politikai közösségben. A kérdés tehát nem az, hogy van-e vezetőréteg, hanem az, hogy milyen kiválasztási elv szerint minősülhet valaki vezetőnek. Világos, hogy a képességei és teljesítményei kell hogy valakit alkalmassá tegyenek közfunkciók betöltésére. Természetesen e képesség nagyrészt a nevelés eredményeként szerezhető meg, és az is igaz, hogy részben a nevelési folyamat során derül ki az arra való alkalmasság is. Bibó dilemmaként érinti, hogy a család hagyományos nevelési funkciójának gyengülésével és részbeni megszűnésével tulajdonképpen a népoktatásra hárulna ennek a feladatnak az átvállalása, ám ez a rendszer még egy sor összhangtalansággal terhelt. Mint mondja, a képesség megállapításához módszer szükségeltetik. Ezzel visszakanyarodtunk az intézmények és eljárások fontosságához úgy, hogy egyúttal az értékelési rend problémakörénél is találjuk magunkat.

Végző soron az elit az említett két funkcióját csak úgy töltheti be, ha az érvényes társadalmi értékrend igazolóereje és a valóságos társadalmi vezetői helyzetek megléte egyaránt fennáll. Ez a biztosítéka ti. annak, hogy az értékek és a valóság termékenyen hathassanak egymásra; az egymásra hatás pedig meglévő társadalmi eljárások, módszerek, a problémák megoldására kialakult konvenciók keretében illeszkedve történik. Mindezek nélkül nem lehetséges valóság

²⁸ Bibó István: *Elit és szociális érzék*. = Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I. Bp. 1986. 226.

²⁹ *Vezetés-Követés*. MIKSZ-előadás vázlat. 1941. = Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. 180–189.

helyzetértékelés és ép reagálóképességgel kialakított problémamegoldás. Ez utóbbiról pedig láttuk, hogy minden nemzeti lét végső próbaköve.

Nyilvánvalóvá vált tehát számunkra az, hogy a problémamegoldás és kultúrateremtés egymással szervesen összekapcsolódó folyamatok a bibói nemzetkoncepcióban. Ez viszont azt is jelenti, hogy végső soron a politikai nemzet fogalma nem lehet kulturálisan semleges. Minden nemzeti vállalkozás szükségképpen kultúrafüggő tehát. Az persze ugyanakkor világos, hogy Bibó egy teljesen általános, noha hagyományfüggő kultúrafogalommal operál.

Értelmezések

Nos, a fentebb vázolt nemzetkoncepció és az ezzel összefüggésben bemutatott elitelmélet fényében újra kell értelmeznünk mindazt, amit tanulmányunk elején a zsidókérdéssel kapcsolatos bibói furcsaságokról mondtunk csakúgy, mint azokat a gondolatokat, amelyeket Bibó az asszimiláció kapcsán *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című esszéjében kifejt.

Emlékezzünk csak vissza, Bibó a zsidókérdésben elsősorban a kultúra területén jelentkező problémát lát. Ha megpróbáljuk értelmezni azokat a roppant meghökkentő szavakat, amelyeket a tanulmány elején idézett előadásvázlatból ismerünk, akkor csakis arra a következtetésre juthatunk, hogy azért nem tartotta elfogadhatónak a zsidóság térnyerését a kultúra területén, mert azt idegennek érezte, főként a parasztság emancipációjából kinövő, városiasodó, kispolgári rétegek kert-magyarországi víziója szempontjából. Valószínűsíthető, hogy Bibó az egészséges társadalomfejlődés szempontjából az emancipálódó parasztság és munkásság közösségi problémamegoldásaiban sajátossá váló népi kultúra létrejöttét és megerősödését tartotta volna kívánatosnak. Véleményünk szerint ez az álláspont húzódik meg mind a Reitzer Bélával közösen írt programtervezet, mind az Erdei Ferencnek írt levelek idevonatkozó részei mögött is.

Világos, hogy Bibónak abból a két tételéből, miszerint Európa elsősorban és még sokáig a nemzetállamok Európája lesz, illetve az a következtetés, hogy a politikai nemzetfogalom nem lehet kultúrasemleges, csak az következhet, hogy az asszimiláció kérdéskörében nem foglalható el más álláspontot, mint amit elfoglalt. Beolvadás csak úgy képzelhető el, ha egyrészt adott a beolvadás közege, másrészt adóttak az új közösséghez való hasonulás lényegi ismérvei. Ha pedig nem adóttak, akkor ezt lehet és kell is tragikusnak nevezni, ám az így kialakult helyzet szükségképpen felszámolandó, mert abban a torz formájában, ahogy rögzült, gátjává válhat/válik mindenfajta további fejlődésnek és problémamegoldásnak, többek között azzal, hogy a termékeny energiákat álproblémák irányába tereli el.

A német kitelepítés kapcsán idézett „elszólás” némileg szintén azt dokumentálja, hogy a korrekt és civilizált módon, közös egyetértéssel végrehajtott lakosság-kitelepítés végső soron az átláthatóság irányába tereli a közállapotokat. Itt persze az a későbbi vélemény előlegeztetik meg, mely szerint a nemzetközi konfliktusok megoldásában, szigorú feltételek mellett és elsősorban az érintett lakosság érdekeit szem előtt tartva, ezt az eljárást sem lehet és kell kizárni.

Következtetések

Összegzően elmondható, hogy Bibónak a magyar holokauszt kapcsán kifejtett álláspontja egyértelmű, világos és erkölcsileg magasrendű.

Az is bizonyítható, hogy Bibó a zsidókérdésben is markáns fordulatot hajtott végre az 1938-as álláspontjához viszonyítva, ám ez a fordulat nem volt sem radikális, sem száznolyolvan

fokos, hanem egy fokozatos és a következményekkel messzemenően számolni kívánó álláspontváltozást eredményezett.³⁰ Ugyanakkor a tárgyalt időszakban a bibói politikaelmélet gondolati összefüggései nem tették maradéktalanul lehetővé pl. az asszimiláció fogalmának egy integrációfogalommal történő felváltását. Ennek a szemléleti fordulatnak az 1956-os forradalom tapasztalatai adhatták és adták meg a háttérét, ahogy észlelhető az is, hogy *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságaiban* a hangsúly az elitek közösségi szerepéről elég markánsan áthelyeződik az eljárások és szabályrendszerek intézményes garanciájával megerősített problémakezelésre.

³⁰ Gondoljunk arra, hogy a szóban forgó időszakra visszaemlékezve még arról vall, hogy a Németh László-i nézetekhez való viszonyában fokozatos változás következik be. Feltételezhetjük, hogy a némethi kert-Magyarország kispolgári víziója még intenzíven foglalkoztatja. Ugyancsak fontos támpontokat nyújthat mindaz, amit személyes visszaemlékezéseiben ennek kapcsán elmond. Vö. még *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 242–248.

Az pedig egy külön tanulmány tárgyát képezhetné, hogy ez a kérdés hogyan függ össze a hagyomány modernitásbeli problematikájával.